

سفرنامه‌های خطی فارسی

جلد چهارم

تصحیح و پژوهش

هارون وهومن

نشر اختران

سرشناسه	: وهومن، هارون، ۱۳۲۵
عنوان و نام پدیدآور	: سفرنامه‌های خطی فارسی / تصحیح و پژوهش هارون وهومن.
مشخصات نشر	: تهران: اختران، ۱۳۸۸.
شابک	: دوره: 978-964-8897-88-3 ج. ۴: 978-964-8897-87-6
فهرست‌نویسی	: فیپا.
موضوع	: سفرنامه‌ها.
موضوع	: ایران - سیر و سیاحت - قرن ۱۳.
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۸۶ س ۷/۵/۳۵ DSR
رده‌بندی دیویی	: ۹۵۵/۰۷۴۰۴۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۱۱۴۲۳۳۰

نشر اختران

سفرنامه‌های خطی فارسی (جلد چهارم)

تصحیح و پژوهش: هارون وهومن

حروفچینی: اعظم زارع مهرجردی

طراحی روی جلد: ابراهیم حقیقی

چاپ اول: ۱۳۸۸

شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه

شماره‌ی نشر: ۱۸۷

لیتوگرافی: پارسیان

چاپ: نیکا - صحافی ایران هنر

تلفکس انتشارات: ۶۶۴۱۰۳۲۵ - تلفن فروشگاه: ۶۶۴۱۱۴۲۹ - ۶۶۹۵۳۰۷۱

ادرس پستی: ایران - تهران - صندوق پستی ۷۶۵-۱۳۱۴۵

Email: info@akhtarbook.com

http://www.akhtarbook.com

ISBN: 978-964-8897-87-6

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۸۹۷-۸۷-۶

تمام حقوق این اثر متعلق است به نشر اختران

بهای دوره‌ی ۴ جلدی: ۶۵۰۰۰ تومان

پیشکش به:

مورخ دانشمند و پژوهشگر اندیشمند دانمارکی،

پروفسور آرتور امانوئل کریستن سن

۹	یادداشت مجموعه
۱۵	مقدمه جلد چهارم
۱۷	فریدالملک همدان
۲۸۹	کارگزار سیاسی ایران
۳۹۹	محمد لواسانی مجدالملک
	سفرنامه فریدالملک
	سفرنامه سودان
	مرآت الارض

۱. این مجموعه دربرگیرنده ۱۰۹ سفرنامه خطی فارسی است که به زبان فارسی و در عصر قاجاریه (۱۱۹۳-۱۳۴۳ ه.ق. / ۱۷۷۹-۱۹۲۵ م.) نوشته شده است.
۲. این مجموعه در ۱۹ جلد قطع وزیری و طی ۵ سال شمسی (۱۳۸۷-۱۳۹۱ ه.ش.) انتشار خواهد یافت؛ یعنی در ۲۰ آذرماه ۱۳۹۱ ه.ش. طرح تصحیح انتقادی سفرنامه‌های خطی فارسی پایان می‌یابد.
۳. بیش از ۷۰٪ این نسخه‌های خطی منحصر به فرد است.
۴. من این سفرنامه‌ها را به دو دلیل و هدف تصحیح کرده‌ام:
۴-۱ لذت و عشق وصف ناشدنی از بازنویسی، ویرایش، تصحیح و پژوهش سفرنامه‌های خطی.
- ۴-۲ احیای بخش غبارگرفته منابع دست اول تاریخ معاصر ایران و دیگر مناطق جهان.
۵. سفرنامه‌ها در این مجموعه، به سه دسته تقسیم می‌شوند:
۵-۱ سفرنامه‌ها، خاطرات و گزارش سفر ایرانیان (به داخل و خارج از ایران).
۵-۲ سفرنامه‌ها، خاطرات و گزارش سفر اروپاییان، که توسط مترجمان عصر قاجار به فارسی ترجمه شده‌اند.
- ۵-۳ خاطرات سیاحان، جهانگردان و کارگزاران سیاسی از مسافرت‌ها و مأموریت‌های دولتی خویش.
۶. کمتر از ۱۴ سفرنامه، در گذشته نیز تصحیح و منتشر شده‌اند؛ که این مسئله تنها به یکی از دو دلیل زیر است:
۶-۱ هم‌زمانی تصحیح از سوی دو مصحح و پژوهشگر.

۶-۲ غیر علمی دانستن تصحیح قبلی.

۷. مهم‌ترین مشکل در تصحیح متون خطی، به دست آوردن پرینت یا لوح فشرده آنهاست؛ مثلاً یکی از کتابخانه‌هایی که از بودجه دولت در قم استفاده می‌کند، با این استدلال که خودمان داریم سفرنامه‌ها را تصحیح می‌کنیم، از دادن کپی حتی یک برگ یا صفحه اول و آخر این نسخه‌ها هم خودداری می‌کند. کتابخانه دیگری نیز در پایتخت، مصححان را گزینش می‌کند و کتابخانه دیگری در شرق این مرز و بوم، آنها را تک‌نسخه‌ای و نفیس خوانده و حتی اجازه رؤیت میکروفیلم را هم نمی‌دهد.

در هر صورت، با ترفندهای گوناگون قانونی، توانسته‌ام سفرنامه‌های موجود در کتابخانه‌های رضوی مشهد، ملی تهران، ملک، کاخ موزه گلستان، مدرسه عالی سپهسالار، مجلس شورای ملی و سنای سابق، مرکز تحقیقات ایران و پاکستان در اسلام‌آباد، مرکز احیای میراث اسلامی و مسجد اعظم قم را به صورت لوح فشرده تهیه کنم.

۸. در نمایه‌سازی و استخراج فهرست اعلام سفرنامه‌ها، دوره حل وجود داد:

۸-۱ نمایه‌سازی در پایان سفرنامه

۸-۲ استخراج اعلام در پایان هر مجموعه

روش اول، که یادگار انتشار مقالات تاریخی در فصلنامه غنی و پرازش «بررسی‌های تاریخی» - غنی‌ترین مجله تخصصی تاریخ به زبان فارسی، از آغاز تا امروز - است، به دلیل آن که هم بر حجم کتاب می‌افزود و هم محققان را دچار سردرگمی می‌کرد و بهره‌چندانی از منظر یافتن اعلام خاص نداشت، معقول و منطقی به نظر نرسید.

در روش دوم، پژوهشگری که مثلاً درباره یک مکان (نام واژه جغرافیایی) تحقیق می‌کند، همان نام واژه را در نامیاب جغرافیایی جستجو می‌کند و لازم نیست تمام سفرنامه‌های یک مجموعه را، تک‌تک بررسی کند.

۹. از تکنولوژی روز، یعنی کامپیوتر و اینترنت، نهایت بهره را برده‌ام از جمله در موارد زیر:

۹-۱ لوح فشرده فرهنگ‌نامه‌های فارسی، انگلیسی، عبری، عربی و فرانسوی.

۹-۲ تصحیح از روی لوح فشرده نسخه‌های خطی.

۳-۹ لوح فشرده دائرة المعارف‌های انکارتا، بریتانیکا و اطلس‌های تاریخی.
۴-۹ اینترنت و جستجو در سایت‌های مختلف (با موتور جستجوگر گوگل و یاهو).

۵-۹ حروفچینی و صفحه‌آرایی کامپیوتری (نرم افزار زرنگار، فونت متن لوتوس ۱۴).
۶-۹ استخراج نمایه با استفاده از فهرست اعلام زرنگار. (در پایان مجموعه ۱۹ جلدی)

هنگام بازخوانی متن، اهتمام من بر «ویرایش» اثر است، با حفظ امانت در اصل کتاب و مقصود نویسنده و سبک و لغات و اصطلاحات رایج خاطره‌نویسی در آن زمان. پس برای آنکه نثری «منقح» و «پالایش یافته» در معرض دید خوانندگان قرار گیرد، تغییر پاراگراف‌ها و رعایت علایم آیین نگارش (خاصه نقطه، ویرگول و گیومه) امری بدیهی به نظر می‌رسد.

مهمترین تغییرات، عبارتند از:

۱. ترکیب واژه «این» با «از» یا «در». در اغلب موارد ترکیب این دو واژه به صورت «ازین» یا «درین» در آمده است؛ که در تصحیح، از شکلی امروزی آن استفاده شده است.

۲. حرف مد در آن. در برخی موارد محدود و معدود، «آن» به صورت «ان» آورده شده است.

۳. هاء و همزه. «ی» (i) صفت ساز یا «ی» (i) نکره یا وحدت، بعد از «ه» غیر ملفوظ، به صورت «ای» تغییر یافته است؛ مثلاً «تازه» به «تازه‌ای»، «کتابچه» به «کتابچه‌ای». موارد استفاده علامت همزه بالای «ه» غیر ملفوظ در حالت اضافه، در این متن‌ها بسیار اندک است، مانند جامه، کلمه، خواننده.

۴. «طا» و «ت». مورد استعمال «طا» در گذشته بسیار بوده است؛ و حتی برخی نام‌های خاص را نیز در بر می‌گرفته است، که همگی به «ت» (شکل امروزی) آن تغییر یافته است؛ مانند «اطاق»، «طلاطم»، «امپراطور»، «ایطالی»، «اطراق»، «طپانچه»، «طوفان»، «طهران» و «اطریش» به «اتاق»، «تلاطم»، «امپرتور»، «ایتالی»، «اتراق»، «تپانچه»، «توفان»، «تهران» و «اتریش». برخی معتقدند که نام‌های خاص را به همان سبک و سیاق موجود در «متن» باید حفظ نمود. این اختلاف نظر دربارهٔ واژه‌های دیگر هم به چشم می‌خورد. در چند مورد، خود نویسندگان از شکل نوین

کلمات بهره برده است، خاصه در کلمات «اتراق» و «تلاطم».

۵. حذف «هاء» در کلمات جمع. در عصر قاجار واژه‌هایی که به حرف «هـ» ختم می‌شد، در هنگام جمع بستن با «هـ» با حذف «ه» روبرو می‌شدند. مثلاً «خانه» به صورت «خانها» جمع بسته می‌شد. در هنگام تصحیح، شکل امروزی واژه‌ها را برگزیدیم، مانند «قهوه‌خانه‌ها»، «کتابخانه‌ها» و «مهمانخانه‌ها».

۶. برخاستن. در قریب به اتفاق آثار عهد قاجار، این اشتباه به چشم می‌خورد، که فعل «برخاستن» را به صورت «برخواستن» نوشته‌اند. تمام این افعال به شکل امروزی آن تغییر یافته است.

۷. ترکیب «ب» با «افعال». در این دوره گاه به چشم می‌خورد که «ب» (جزء پیشین فعل) پیوسته به فعل نوشته نمی‌شود، مانند «به‌بینم» به جای «بینم». این افعال نیز با رسم الخط امروزی نوشته شده‌اند.

۸. اسم‌های خاص «با منشأ غیرایرانی». که بدون «الف» آمده است، مانند «هارون» یا «اسماعیل» یا «اسماعیلیه» یا «اسحاق»؛ «هرون»، «اسمعیل»، «اسمعیلیه» و «اسحق» نوشته شده، به همان سبک و سیاق امروزی تغییر یافته است.

۹. موارد خاص و استثنائی در «پانویس» آمده است، مانند «خداحافظ» به جای «خداحافظی»؛ یا «مأة» به جای «مائه» (قرن، سده)، یا واژه‌های بدون نقطه یا با نقطه اضافی (شیوه مصطلح خوشنویسان). چون از نظر زبان‌شناسی، نگارش «صد» به صورت «سد» و «سندلی» به شکل «صدلی» هم صحیح است، در پانویس (پاورقی/ زیرنوشت/ پانوست) به شکل دیگر آن اشاره شده است.

چون در این نوع «سفرنامه‌ها»، نوعی «یومیه‌نویسی» (وقایع روزبه روز) اساس قرار گرفته است، اشاره به تاریخ (Date) هر روز، از اهمیت خاصی برخوردار است. وظیفه مصحح متون تاریخی، رعایت دقیق این نکته است، که این موارد را - حتی اگر نویسنده سهوی یا عمدی ذکر نکند - به صورت نوشته در میان قلاب یا کروشه بیاورد. اهمیت این مطلب که سیاح یا جهانگرد در چه روزی و چه مکانی، شاهد چه رویداد یا اثری بوده است، بر تاریخ‌نگاران و علاقه‌مندان به این رشته پوشیده نیست.

۱۱. تغییر «ة» عربی به «ت». در واژگانی که به «ة» عربی منتهی می‌گردید، شکل پارسی آن مورد استفاده قرار گرفته است:

جهت ← جهت

صورة ← صورت

حجة ← حجت

صحّة ← صحت

۱۲. دو نکته رمزی خاص کتابت در این آثار مشاهده می شود:

۱-۱۲ حروف «ح» و «م» در بالای دو کلمه؛ به این معنی است که جای این دو کلمه باید تغییر یابد. کاتبان عصر قاجار، به جهت پرهیز از خط خوردگی یا دوباره نویسی، هر گاه متوجه اشتباه خود در کتابت نسخ می شدند، از دو حروف کوچک «ح» و «م» استفاده می کردند.

۱۲-۲ چند حرف «ن» بالای یک واژه، به معنای حذف آن کلمه است. در تهیه لوح فشرده نسخه های خطی، وظیفه خود می دانم از اشخاص زیر نیز سپاسگزاری کنم:

۱. آقای دکتر حبیب الله عظیمی کتابخانه ملی ایران
۲. آقای مهدی الماسی کتابخانه ملی ایران
۳. خانم فاطمه ایران پناه کتابخانه ملی ایران
۴. آقای حسن میرزا محمد علائینی کتابخانه کاخ موزه گلستان
۵. آقای حمیدرضا ناظم زاده کتابخانه ملی ملک
۶. آقای صالحی کتابخانه مرعشی نجفی
۷. آقای محسن ناصری کتابخانه آستان قدس رضوی
۸. آقای محمد حسن خلیلی کتابخانه مجلس
۹. آقای دکتر نعمت الله ایران زاده مرکز تحقیقات ایران و پاکستان اسلام آباد
۱۰. آقای دکتر عارف نوشاهی کتابخانه مینوی
۱۱. خانم منیژه باقرزاده کتابخانه مینوی
۱۲. خانم فاطمه علایی مرکز احیاء میراث اسلامی
۱۳. آقای آصف آگاه کتابخانه تخصصی وزارت خارجه
۱۴. خانم مؤده محمدی مرکز دائرةالمعارف اسلامی
۱۵. آقای احمد منزوی مرکز دائرةالمعارف اسلامی
۱۶. خانم زهرا سیفی

آخرین و چهارمین مجموعه در سال اول انتشار سفرنامه‌های خطی فارسی تنها ۳ سفرنامه و چهار نسخه را دربرمی‌گیرد:

۲۱. سفرنامه فریدالملک، اثر میرزا محمد علی خان فریدالملک همدانی که شامل دو رساله سفرنامه خوزستان، هند و اروپا و نیز روزنامه (وقایع یومیه) فریدالملک است و تصحیح کتاب از روی ۲ نسخه خطی متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی که در حال حاضر نسخه منحصر به فرد کتابخانه‌های موجود جهان است انجام شده است.

۲۲. سفرنامه سودان. که مجموعه ۵ نسخه خطی است و همه این ۵ نسخه نیز منحصر به فرد می‌باشند و اولین سفرنامه فارسی درباره کشور سودان به حساب می‌آید. به دلیل آن که تمام این ۵ کتاب به جهت آشنایی با محل و چگونگی قیام محمد احمد سودانی (مهدی سودانی) نگاشته شده، از اهمیت بسزایی در تاریخ آفریقا و سودان‌شناسی برخوردار است.

۲۳. مرآت الارض، شاهکار تاریخی و جغرافیایی محمد خان لواسانی مجدالملک سینکی، دولتمرد ادیب عصر ناصری، که به دلیل پرداختن به جزئیات جغرافیایی پنج قاره در عصر قاجار از اهمیتی دو چندان برخوردار می‌باشد. نسخه خطی منحصر به فرد آن در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود.

تهران. نیاوران

هارون و هومن